

Г 605.107/59

Амосвіта

Ч.

51

РОЗВИТОК НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Наука суспільної економії I.

написав

Д-р КАРЛО КОБЕРСЬКИЙ

Ціна 35 гр.

Виходить одна книжка
кожного місяця

на
рік

П. ОБАЛЬ

1934

Передплачуйте Самоосвіту на 1934 рік

„Самоосвіта“ видає також в 1934 році дальші книжки щомісячно, щоби своїм передплатникам уможливити здобуття повної освіти по пляну народніх університетів. Цей курс загальної освіти скінчиться в 1935 р. і буде творити цілість популярної енциклопедії знання.

РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА ВІНОСИТЬ 3-50 зол.

За ті гроші дістає передплатник через цілий рік щомісячно по одній книжці. Книжки розсилає адміністрація Самоосвіти що десятого кожного місяця.

ПІВРІЧНА ПЕРЕДПЛАТА ВІНОСИТЬ 1-80 зл.

Приєднайте нових передплатників „Самоосвіти“ серед своїх знайомих!

Реклямації недержаних книжок полагжує адміністрація тільки до кінця кожного місяця! Пізніших **рекламацій не узглядиються.** Реклямація мусить бути написана через почтовий уряд!

Гроші слати чеком П. К. О. число 500.872.
Адреса Редакції: САМООСВІТА, ЛЬВІВ, вул. Міцкевича 7.

Жадайте катальогів книжок „Самоосвіти“, яка дотепер вже видала 49 книжкових чисел!

1

ВИДАВНИЦТВО „САМООСВІТА“
основане при співучасті
УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ

Відділ економічних наук

Ч. 51.

Розвиток Народнього Господарства

Наука суспільної економії

I. частина

написав

Др. КАРЛО КОБЕРСЬКИЙ

ЦІНА 35 гр.

Л Ъ В І В — Л Ю Т И Й 1 9 3 4

Накладом „САМООСВІТИ“, кооп. з обм. відп.

5605 107/51

ЩО Є В КНИЖЦІ?

Вступ

Все розвивається	3
Народне господарство	4
Господарство натуральне і обмінне	5
Господарство грошеве і кредитове	6
Господарство переважно аграрне і переважно індустріальне	7

Як розвивалося господарство?

Господарство в добі родового комунізму	8
Господарство за панування невільництва	11
Господарство за февдального ладу	13
Міщансько-цеховий устрій	16
Грошевий капіталізм	21
Бунт проти февдалізму і цехів	24
Доба меркантилізму	25
Промислова революція	28
Ліберальний капіталізм	35
Доба картелів	38

ВСТУП.

Все розвивається !

Ніщо не стоїть на місці — все змінюється; — то росте, то корчиться, доходить до нових сил — завмирає, на його місце приходять щось знову нове й інакше. Світ, це театр, де виходять на сцену особи і сходять з неї. Наш вік короткий і ми за свій вік не бачимо тих всіх змін, які зайшли в людському роді від тисячів літ. Але хто читав історію людського роду, той нам притакне, що людське життя **розвивається** до щораз то нових форм.

Кожний має якесь господарство.

„Хліб і страва — перша справа“ — це ствердив вже наш письменник Іван Франко. Не значить воно, що для хліба людина може занедбати все інше, нехтувати моральні засади чи вищі ідеали. Але це значить, що без страви людська одиниця і ціла громада не може й думати про розвивання своїх духових сил, про плекання наук й мистецтв. Всі ті, що творять науку і мистецтва — учені, письменники, малярі, музики і т. д. — всі вони теж потребують зїсти, одягтися, десь мешкати, одним словом й вони мають свої **господарські потреби**, які мусять залагодити, заки візьмуться до творення наук і творів мистецтва.

Певна річ — від самого доброго харчу і одягу ще не родяться славні вчені і мистці — до того ще треба **таланту** і **охоти** (запалу, ідейности). Нераз буває, що вбога людина дає більше людству, як не один, що плаває в достатку. Та не перетя-

гаймо струни! Коли хтось примирає голодом або хорує, бо живе у вохкому мешканні — то хоч має талан і запал, — не дасть стільки, кілько би міг дати. Коли вчений хемік, фізик чи механік не має відповідної лябораторії, варстату та потрібних йому матеріялів для досвідів — то хочби який був з нього геній — він не зможе створити нічого нового.

Отже людство мусить дбати про те, щоби мало харч, одяг, мешкання, потрібні прилади, машини і матеріяли, книжки, мистецькі твори, образи, різьби, театральний будинок і т. д.

Хто дбає про ці всі потреби — той, кажемо, займається **господарськими справами**. У нас, коли кажуть: господарство — то мають на думці тільки господарство хлібороба, селянина, а вже те, що робить ремісник, купець чи урядник, то не є господарська діяльність. Це є хибна думка, бо **кожний на світі чоловік веде якесь своє господарство**: чи то урядник, робітник чи селянин — всякий мусить дбати про харч, їжу і т. ін., та мусить добре рахуватися з грошем, щоби не видати на прожиття більше, як має доходу — і це зоветься **господарюванням**.

Часто замість „господарські потреби” пишуть „економічні потреби”, замість „господарська скрута” пишуть „економічна скрута”, а замість господарство пишуть „економія”. Економія є слово грецьке і значить те саме що в нас „господарство”. Ми будемо уживати в цій книжці обох назв на переміну.

Одначе таке домашнє господарство, про яке була мова вище, є завжди господарством одиниць, **одиничним господарством** (приватною економією).

Народнє господарство.

Коли всі господарять, то це все разом називаємо **народнім господарством**. В однім краю на-

родне господарство краще, люди живуть засібніше — в другім з господарством гірше, люди бідують, хоч може й не всі, але більшість. **Кожна держава** нині для себе становить якби окреме народне господарство, бо тут є своя **валюта** (гріш), одні для всіх **податкові** ставки, свої пограничні **мита** від привозу й вивову товарів, один земельний устрій і т. д. Це все лучить зі собою наче в одну цілість всі одиничні господарства зі спільними для всіх інтересами. Це видно виразно в нинішніх часах. Кожна держава прим. старається, **щоби її громадяни** могли як найбільше товарів вивезти за границі, та **щоби як найменше** спроваджувати чужих. Це є спільний інтерес цілого „народнього господарства“ цієї держави.

Наука економії займається власне пізнанням будови і потреб цілих народніх (національних, суспільних) господарств. Тому й називають цю науку також „**національною економією**“, або „**суспільною економією**“, або „**політичною економією**“. Всі ці назви означають одно й те саме.

Господарство натуральне і обмінне.

Звірина рідко коли думає про завтра. Мало є таких господарних тварин, як **бжолі**, що складають мід на зиму, або той малий **хомяк**, що закладає у своїй норі цілі магазини збіжжа на довгі зимові місяці. Він добрий господар, але таких звірят є дуже мало. **Тільки людина** заводить в себе **розумне господарювання, якого ціль** — **забезпечити собі хліб і на завтра**, не лише на нині.

З історії знаємо, що давно було мало людей на землі, не було ще многолюдних міст, не було фабрик ані ремесел, а люди жили головно з ріллі. Кожна родина старалася по змозі мати все, що потрібно, своє, зі свого власного господарства, не

лише харч, але й одяг, обуву і таке інше. Така господарка зветься **натуральна (природна)**.

Але потім, по довгих віках, почали люди міняти між собою деякі свої продукти. Хто мав багато зерна, а не мав шкіри на чоботи, шукав такого, що вмів виправляти шкіри і міняв зерно за шкіру. Той-же, що вичиняв шкіри, мусів десь купувати сирі шкіри. А що грошей тоді ще люди не знали, отже міняв сирі шкіри за виправлені або за те зерно, що його діставав за свій товар.

Так з господарки натуральної помалу приходило всюди, по всіх краях, до господарки **обмінної**, товар за товар.

Господарство грошеве і кредитове.

Одначе і на тім не стало, бо людський розум видумав нові способи життя. Помалу прийшло до того, що завелися **гроші**. З початку це не були нинішні круглі срібняки ані мідяки, ані не паперові банкноти. Перші гроші це була або міра збіжа, кусок матерії, мірка соли, або штука худоби, або куски металю (заліза, срібла, міді, золота) на вагу. Рахували приміром так: купую шкіри за два воли. Податок в старій Русі-Україні платили князеві продуктами, а найбільше шкірами прим. куниць, поки ще не заведено всюди металевих грошей.

Чим далі, то всяка виміна товарів відбувалася за гроші, бо гроші приймав усякий, знаючи, що за гроші купить собі все, що йому потрібне. Особливо так було від того часу, як заведено гроші з дорогоцінного металю, срібла і золота. Так прийшло до **грошевої валюти**, яка є нині вже майже по всьому світу. (Правда і нині ще селянин старається мати все, що лиш дасться, зі свого власного господарства, але не кожному нині оплатиться бути для себе і рільником і шевцем і ковалем

а вже не кажемо про те, щоби він міг сам собі бути фабрикантом паперу, книжок і подібне).

Гроші появилися не в один час у різних народів. У деяких диких племен ще до недавна за гріш служили різні цяцьки, шкаралупки мушель, гарні шкірки, куски металю то-що. А знову в інших народів гроші і то металеві були в ужитку вже на тисячу й більше літ перед народженням Христа. Це все залежало від розвитку обміну й торгівлі в країні. Хоч і то не завжди, бо прим. Єгипет був вже на 3—4 тисячі літ перед Христом висококультурною державою зі сильною державною властю, а дуже довго обходився без грошей. Тут переважала натуральна господарка; навіть податки збирали натурою (збіжжям). Держава удержувала великі мзгазини на збіжжя, до переховувала зерно на гододні роки (про це є згадка також у жидіській біблїї в повісти про красного Йосифа).

Ще перед заведенням грошей нераз люди **позичали** один одному в потребі, що було треба: чи зерна на засів, чи штуку худоби на приховок. За ту вигоду позичаючий обов'язувався дати якусь винагороду тому, що давав позичку (то є „відсоток“). Так зродилися на світ **довжники і вірителі**, а цілу ту справу названо **кредитом**. Довжниками ставали все бідніші люди або ті, що їм трапилося якесь нещастя. Чим далі до нових часів, то кредитова господарка поширювалася.

В нових часах появилися навіть окремі установи (підприємства), що займаються уділюванням кредиту. Це є **банки**. Тому й говориться, що нинішня господарка є не тільки грошева, але й **кредитова** (грошево-кредитова).

Господарство переважно аграрне і переважно індустріяльне.

Хто бував в Німеччині, Чехії або Англії, той знає, скільки там всяких фабрик і ремесел, який живий рух по містах, а навіть по селах кілька там

всяких промислових підприємств. Зате в таких краях, як Польща, Україна, а ще більше в середній Азії величезна більшість населення живе й нині переважно лиш з того, що зародить свята земля. Це переважно **рільничі** (або **аграрні**) країни, а тамті — це **промислові** (або **індустріальні**). До найбільше **упромисловлених** держав належать нині: Англія, Бельгія, Німеччина, Сполучені Держави Америки, відтак Франція, Чехослованна, Австрія і т. д. До найбільше **аграрних**: Китай, Індії, Совітський Союз, Румунія, Польща, Канада, Аргентина, Бразилія і т. д. Нині ті аграрні країни хочуть чим скорше завести у себе промисл, щоби не мусіли купувати по дорогих цінах промислових виробів з чужих країв.

ЯК РОЗВИВАЛОСЯ ГОСПОДАРСТВО?

На світі стільки ріжних країн і народів, стільки їх вже загинуло а стільки появилося нових, що описати в такій маленькій книжочці історію господарства всіх народів — річ дуже й дуже тяжка. Тому ми можемо розповісти про це тільки дуже загально, даючи опис тільки найголовніших діб в розвитку господарства головних країн, передовсім європейських. За підставу беремо поділ історії післятого, як укладалися **суспільно-політичні відносини**, бо такий поділ дає нам також найкраще зрозуміння причин **господарського** розвитку.

Господарство в добі родового комунізму.

З історії людського роду знаємо, що в найменше розвинених народів, на першій шаблі їх

громадського розвитку, люди жили **родами**, які провадили спільне господарство. Такий лад стрічався ще в нових часах серед американських Індіан, а й нині ще так живуть деякі півдикі племена Африки й полінезійських островів. І наші предки жили колись родами; про рід згадується ще й нині в наших стародавніх піснях. **Рід був власником всіх просторів** для полювання та пасовиськ (бо управа рідлі прийшла аж пізніше, за родинного устрою). Є сліди, що в деяких краях старшинство роду було в руках матерей, а не батьків. Що надбали спільним трудом, те було спільною власністю роду, а ті надбання пізніше ділили між членів роду. **Своєї окремої (приватної) власности не мав ніхто**, хіба на те, що зробив собі сам своїми руками, як прим. збрук, одяг, чи якусь прикрасу.

Коли було добре цілому родові, то було добре й одиницям; коли прийшов голод, то дотикав рівно всіх. Та форма господарки називається **родовою спільністю** або **родовим комунізмом** (бо по латині „комуніс“ значить „спільний“).

Найбільше у нас відоме таке родове життя з **біблійних оповідань** старо-жидівських книг. Перекази про патріархів Авраама та Ісаака, які жили головно з **годівлі стад овець та худоби** — відносяться власне до родово-патріархальної доби. Головою роду був той, що був найстарший віком і повагою („патріярх“, говорячи грецькою назвою). Жидівські книги виводять від того устрою цілу історію свого народу.

Але при самім **скотарстві** людство не могло залишитися — бо людей приростало і треба було думати про якісь видаїніші способи господарювання. Так прийшло до **обрібки землі** і засіву збіж. Тоді вже не можна було бути вічним мандрівником — треба було осісти на однім місці і побудувати

тревалі хати—оселі. Родова організація держалася ще далі довгі віки, але всетаки прибирала вже інші форми. Вже не все є спільне для цілого роду, бо треба дбати про різні господарські знаряддя, треба корчувати ліс — а хто все це придбав, той вже нерадо ділився з другим, хочби й членом того самого роду. **Родово-патріярхальна спільність (комунізм) помалу завмирає.** Найдовше задержалася спільність що до землі. Земля довгі тисячі років ще остала не ділена; нею розпоряджала ціла родова рада, дбаючи, щоби ніхто з роду не був без куска землі для господарства. **Такі земельні спільноти заховаляся подекуди ще й до останніх часів** і то навіть в Європі (в Росії — община, в Югославії — під назвою „задруга“). Але згодом населення густішало і роди через женячку перемішувалися зі собою так, що годі вже було знайти між ними виразну границю. Тоді в многих краях і землю перестали вважати родовою власністю, а вважали її за власність **родини**. Це був уже початок окремої, **приватної власности** на землю. **А власність землі від тих часів, аж до недавня, рахувалася основою всього.** **Хто мав землю, був громадянином і вільним чоловіком**; безземельний був звичайно несвобідний, раб, невільник.

Розуміється — не всім щастило однаково в придбанню землі. Звичайно родові старші, ті що виводилися від самого патріярха, захоплювали більше землі в свої руки. Так з розвитком хліборобства і осілого життя завмирала давня родова рівність. Появилися більшепосідаючі і меншепосідаючі, знатні і прості громадяне.

З української історії знаємо, що ще на початках **староукраїнської держави** були останки родової організації, але вже населення було по більшості осіле на ріллі і вже була нерівність.

Були ще люди цілком вільні — хлібороби, що називались „ратаями“ (орачами), а котрих вищі стани називали згідно „смердами“ — але були вже старшини „княжі люди“ — які посідали більше землі, держали при собі узброєну прислугу, мали кращі двори і т. д. Це вже був початок боярства, **шляхти**. Окрім ратаїв — селян, були однак ще бідніші люди — що за довги мусіли відробляти своїм вірителям. Ці звалися „закупи“. Були ще бідніші, „невільні люди“, їх звали „холопами“. — При княжих городах в торговельних пунктах, особливо над великими ріками: Дніпром, Дністром осідали різні люди, що не мали землі, але знали яке небудь ремесло. З тих людей почав помалу виростати новий суспільний стан — **міщанство**, який відіграв у нас більшу ролю аж у 16. столітті.

Розуміється, що за родової доби господарка була переважно натуральна, а обмін був дуже скупої, гроші траплялися рідко.

Господарство за панування невольництва.

Вже в родовій і племінній добі вживали **воєнних бранців** до всяких примусових робіт, як невольників. Навіть у таких висококультурних народів як **Греки** і **Римляни** існувало невольництво і було навіть підставою культури тих народів. Вільний Грек і Римлянин звичайно соромився чорної роботи біля ріллі, мелення збіжжя на жорнах, обходження худоби то-що. Богаті Римляни держали у своїх домах великі громади рабів, які працювали не тільки на полях, але й у всіляких ремісничих майстернях, де готували панові і його родині все, що їм було потрібне до розкішного життя. Правда — в першій добі римської республіки число невольників ще не було велике і тоді був ще численний стан вільних селян хліборобів, головна

основа військової сили держави. Але чим більше Рим поширювався, підбиваючи сусідні племена і краї, — тим більші громади невільників напливали до римських міст і сіл. Безплатний примусовий робітник обрабляв великі лани римських фінансистів і шляхтичів. Ті капіталістичні продуценти збіжжа продавали його дешевше як селяни для війська і на прохарчування міського населення. (Як бачимо — в Римі вже була тоді сильно розвинулася обмінно-грошева господарка). Дешеве збіжжа з тих шляхотських фільварків руйнувало господарку самостійних селян. Ті, не маючи збуту на свій продукт, терпіли злидні, заходили в довги, тратили ґрунта в користь своїх вірителів, а самі масово емігрували зі сіл до міст, стаючи вуличним пролетаріатом. Відомі реформи братів Гракхів мали на цілі ратувати селянський стан, але сила капіталістів показалася більшою.

Рим упав тому саме, що перестав цінити працю, а головну ціль держави бачив у війні і громадженні багатств з підбитих кольтоній. Завадили Рим малокультурні, але соціально здорові племена Германів, де ще був живий родово-племінний лад, де всі громадяни були вільні і рівні, а невільництво ще не ослабило трудящости громадян. Але по многих століттях і в ново-повставших **германських і кельтійських державах** поширилася невільнича праця — хоч у трохи м'якшій формі. З вільних селян-воєнків, які руйнували могутню світову римську імперію — зроблено по кількох сотках літ **панцизніяних підданих**. Настав лад **февдально-шляхотський**. В західній Європі — у Франції, Еспанії, Італії, Німеччині творилася шляхетська верства вже в 7—8 столітті по Христі, в Середушій і Східній Європі коло 12—13-го століття. Не було це вже таке невільництво, як за часів Риму або на Сході, але в кожному разі був це лад опертий на тяжкій неволі.

Хоч у Західній Європі невільництво заступлено кріпацтвом, то в Азії і Америці воно процвітало ще довгі століття. Відома річ, що в Америці аж до другої половини 18. століття держалося невільництво; плянтатори бавовни держали цілі громади невільників-Муринів, які під нагаєм обрабляли їх лани. З цього виникла навіть війна між північними і південними державами американської федерації, бо північні були проти невільництва.

Господарство за фєвдального ладу.

Майже тисячу літ держався в Західній Європі фєвдально-шляхотський політичний і суспільно-господарський устрій. Аж англійська революція 17. століття і французька 1789 року підкосила його основи. Але в Східній Європі шляхотський устрій держався ще майже сотню літ.

Господарство в тих часах було ще довго переважно натуральне. Мало хто щось купував; кожне господарство старалось мати все свого виробу. Коло 10—11-го століття було вже доволі всяких **ремісників**, які оселившись біля княжих замків, будували **міста** (города). Місто, коли було при воднім або добрім сухопутнім шляху, робилось осередком торгівлі й промислу. Правда — ремісник тоді робив на **замовлення**, а купці торгували переважно тільки ціннішими і рідшими товарами, як дорогі матерії, зброя, всякі дорожчі приправи до їди, то-що. Пройшли ще довгі століття, заки селянство навчилось жадати готових чобіт або одягу і появилися в містах постійні **склени**, магазини готових товарів. **Купці мандрували постійно з краю в край**, бо не було ще ні залізниць ні почти. Хотів купець мати до продажі перець чи шаблі дамасценки — то мусів сам особисто вибиратися в далеку й небезпечну дорогу, до Італії або навіть далі в Азію та вишукувати там такого купця, що мав ті річи. В дорогу вибиралися звичайно озброєні, бо на купців спеціально

чатували грабіжники, яких тоді було всюди повно. Але **основою всього життя було тоді посідання землі і хліборобство**. В міру того, як розкладалися роди і племена, було трудно хліборобові оборонятися в тих неспокійних часах; тому менші хлібороби або добровільно або примусово йшли під зверхність більших землевласників, а ті ще більших; на чолі тої цілої суспільної драбини стояв король (князь) Дрібні піддані (послушні) звичайно звільнялися від військової повинности, яку брали на себе зверхники (лицарі, шляхтичі). Чимало давних рабів піднеслося до степеня кріпаків.

Способи управи ріллі були в середніх віках ані трохи не ліпші, як за старини. Взагалі техніка хліборобства майже не поступила вперед аж до новітніх часів. Також ремісничя техніка не багато відбігла від грецько-римської. З важніших винаходів кінця середніх віків треба назвати винахід друкарської штуки (1440 Німець Гутенберг) і стрільного пороху (1364 р.) Отже на розвиток господарського життя найбільше впливу мали: політично-суспільний устрій та зріст самого населення.

Цей зріст населення скріпив власне владу шляхти. Бо ще як землі було багато пустої — її поділили між себе лицарські роди і князі з королями. Прибуваючі нові покоління селян мусіли вже впрошуватися на шляхотські землі на послушників-кріпаків. **Коло 10—11 століття на Заході вже цілком не було селян з власною землею**. Пани-февдали виконували також право суду над своїми кріпаками.

Побіч світських магнатів великі простори землі посідали монастирі, церкви і окремі достойники церкви. Як виглядала тодішня господарка церков і монастирів, про це дають уяву їх бюджети. Приміром: сан-жерменський монастир коло Парижа мав в своїх добрах коло 10 тисяч душ панцизняних мужів. З них одержував річно 144 фунтів срібла, 2600 фунтів заліза, 55 волів, 1158 баранів, 288 овець, 37 тисяч яєць, 5818 курок, 140 шефелів вина, 25.500 деревляних жердок.

У своїх добрах світські і духовні фєвдали держали монополно всі млини і шинки і ніхто не мав права молоти збіжжа де інде, як тільки у свого зверхника або монастиря.

(Відома в середніх віках боротьба світської влади з церковною і шляхти з духовенством йшла в значній мірі не так за релігійні догми, як за маєтки церкви).

Від 14 го століття в деяких західних краях, як Англія, Еспанія, Італія—кріпацтво починає ослабати. Замість примусових робіт на панських ланах селяни починають панам платити тільки чинші. У Франції кріпацтво почало упадати в 16. столітті, в Німеччині у 18. столітті, а в Австрії і в Росії зносять панщину аж у 19. столітті.

Як виглядала господарка такого середньовічного фєвдала чи монастиря? Довгі віки вона була натуральна; спершу фєвдал вдоволявся данинами в натурі від своїх послужних-кріпаків; пізніше, коли почали рости міста, де можна було продати збіжжа, шляхтичі почали розводити власні більші фільварки, які селяни мусили примусово обрабляти. (На Україні ця дєба розвитку приходиться аж у 15. і 16. столітті).

Селяни за фєвдальної доби жили дуже нужденно. Ось як представляє життя селян у культурній Франції ще у 17. столітті Англієць Локе:

„Хати тут окружені страшним болотом, без вікон і печей, дим видобуваєтьст одиноким отвором — крізь двері. На зиму хати обкладають ґноєм. Вікон не роблять, бо не мають грошей на шкло. Навіть добре збудовані дома є без шиб. Люди, звірята і птиці — всі живуть в купі.— Навіть як є окремих хлів, шпихлір і хата, то люди в зимі живуть у хліві, бо там тепліше. Хати криті солом'яними стріхами, долівка з землі, помішаної зі сіном“. — Так знову описував сільські хати у Франції перед революцією Шатобріан.

Годувалися вівсом і ячменем, бо пшеницю і жито віддавали панам за чинш; крім того їли капусту, а як трапилося то рибу, малоко, часом сало або яйця. М'ясо було в середніх віках і піз-

ніше в селян великою рідкістю. — В інших країнах селянству поводилося тоді ще гірше.

* * *

Такі були порядки в Європі за феодалної доби в середніх віках. Одначе хибою є думати, що в старині не було феодалізму. Ще в стародавньому Єгипті на 2—3 тисячі перед Христом через довгий час були такі порядки, які сильно нагадували пізніші феодалні. Також грошевий капіталізм існував в старинному Єгипті. З того бачимо, що в розвитку господарських форм є деякі повторення. Нині приміром багато говориться про етатизм, то є такий устрій, де держава кермує сама господарствами. Але коли поглянемо в історію, то побачимо, що влада єгипетських фараонів була у многих точках подібна до тих державних порядків, що тепер заведені в т. зв. Совітському Союзі.

Міщансько-цеховий устрій.

Ніколи в історії людських суспільств не було так, щоби якась нова форма життя, новий устрій приходив аж тоді, як другий уже вигас і цілком заник. Невільницький устрій існував ще довго поруч з новим феодалним. Так само на довго перед кінцем феодалізму поруч з ним формувався вже новий устрій, більше свобідний, міщансько-цеховий. Ми вже згадували про початок міст. Отже ті ремісники і купці, що тут поселювалися, скоро показалися рухливішим, освіченішим і заможнішим народом як селяни. Передовсім вони почали викуплюватися з під панської зверхности, платячи феодалам тільки чинші. Хто пожив якийсь час в місті — робився вільним чоловіком. Відси пішла поговорка, що міське повітря робить людину вільною. Потім міщани зорганізувалися в самоврядні міські громади і добивалися, часто за гроші, різних свобід і привілеїв. Найважніший привілей для кожного міста—то було право відбувати **ярмарки** і право **самим собою управляти** (т. зв. магдебурське

право, магістрати). Крім того почали ремісники організуватися в союзи, **цехи**. Після родів праці були: цех кравців, кушнірів, шевців, ковалів, ткачів і т. д. Навіть жебраки і проститутки мали свої цехи. Важне те, що такий цех звичайно діставав від влади важний привілей: що **ніхто не міг провадити ремесла, коли не був записаний в цеху**. Цех приписував, як що робити та з якого матеріялу. Цехові старші окремим іспитом визволяля челядників на майстрів. Цех також назначав **ціни** за ремісничі роботи і платні челядникам. Як бачимо — цехова організація була сильною охороною ремісничого стану; але одночасно цех міг диктувати всім споживачам ціни, (подібно як це нині роблять капіталістичні картелі). При помочи тої сильної організації — середовічне ремісництво і купецтво, а особливо його верхівка, цехові старшини, патриції, жили заможнo, та мали досить засобів, щоби відкуплюватися від напастей ріжних фєвдалів та королів.

Дамо тут один примір: На весіллі дочки пекаря в місті Авґсбурґу в Німеччині зїджено: 20 волів, 40 кіз, 50 штук всякого дробу, крім того 1006 гусей, 25 пав, 46 телят, 95 свиней, 15 індиків. Зїли так багато тому, що на весіллі був цілий цех, а крім того цілий магістрат і ще багато гостей. (При тім однак мало хто в ті часи мав більше як 1—2 сорочки, а навіть королі їли пальцями).

По пару століттях такого заможного життя відносини по містах змінилися на гірше. До міста напливало щораз більше людей з сіл, приваблюваних свободою і зарібком. Не всі могли діставатися до ремесла; решта оставала без заняття, і без куска хліба, жебраками. Під кінень цехової доби європейські міста були переповнені збіднілим людом, який втік був зі села, з під панської зверхности, а тут у місті не находив для себе заробітку. Які це мало наслідки для цехової організації — про це буде мова пізніше.

Слухаючи про багатства середньовікових міст треба однак знати що це були своєрідні часи. Люди мали дорогі футра, срібні й золоті перстені, але не мали сорочок. Вулиці міст були збірницями всякої нечисті, калу, повні блукаючих безріг і собак. Хліви для безріг були на вулиці, перед домами. Нині такий славний Париж був в середніх віках повен болота, на вулицях повних гною валялися здохлі коти, а сопух був такий, що король Пилип Август в 1185 р. зімлів стоячи у вікні своєї палати.

Найбільше вславилися в середніх віках своїм багатством міста над великими ріками та морями. Передували міста Італії, а відтак приморські міста Німеччини. Голянді, Франції, Англії, які об'єдналися в союзи т.з. Ганзи. Метою союзу була спільна оборона і монополізація торгівлі. Важніші міста дійшли під кінець середніх віків до того, що стали зовсім самостійними міськими республіками, з власним військом, податками, грішми і т. д. Голяндські міста станули навіть коло половини 16. століття на чолі революції проти Іспанії.

Цеховий устрій не загинув в повні і до нині. В деяких родах ремесла в Європі примусові цехи існують і до нині і без визволення цехом не вільно того ремесла вести. Є крім того ріжні нові організації, які живо нагадують цехи. Це в прим. адвокатські і лікарські та інші „палати“ які дають право на працю і назначають такси за роботи своїх членів.

Промисл а особливо торгівля вимагають, що-б людина була все в руху, в свободі. Така людина набирає собі багато освіти й досвіду — тому й не дивниця, що міщани скоро перевищили освітою всі інші верстви: шляхту і духовенство. Міські громади і цехи удержували для міщан школи грамоти. Свобідне місто стало скоро горувати над закріпощеним селом; в місті почалися й бунтівничі думки проти цілого феодалного ладу, де почесть і маєтки належалися не тому, що мав розум і був трудящий, а тільки тому, хто мав щастя вродитися з гербової родини. Місто видвигало рухливих, трудящих і розумних; шляхотське право утискало селян, а серед самої шляхти плекало вживання світа, вигідне життя, забави й полювання. Одинока почесна і важна служба, яку

колись виконувало старе лицарство-боярство, а то **воєнна служба**, під кінець середніх віків вже не була до вподоби шляхтичам. Вони дуже нерado йшли за воєнним покликом своїх зверхників. Шляхотське військо збиралося лiново і розбігалося на всі сторони, коли йому щось було не до вподоби. Тому від 15. століття в Європі монархи заводять **платне наємне військо** з фахових служак, бо таке військо було певніше і все готове. Шляхті лишалася ще тільки така суспільна служба, щоби робити гонори при дворі зверхника, виконувати уряди воеводів і старостів, господарити на фільварку та судити мужиків, не платячи ніяких податків.

Свободолюбне місто дивилося на те все з негодуванням у душі.

В самім місті готувалися нові суспільні зміни. Місто, нагромаджуючи з торгівлі і промислу значні багатства, почало організувати **промисл на більшу міру**. Давна система цехів: працювати на замовлення, а як продавати готовий виріб, то не купцям, а тільки прямо споживачам — ця система мала вже противників. Противилися тому **купці, які починали скуповувати готові вироби від ремісників і заробляти на їх перепродажі**. Та війна між цехами і купецтвом тревала в деяких краях 100 і 200 літ; виграли її всюди купці, бо мали гроші і вмiли перетягти на свій бік королів.

Друга війна була за ведення **купецьких промислових підприємств**. Многим купцям мало було скуповувати товар від ремісників. Вони давали їм матеріял до дому, наперед і таким способом купували їх вироби, так мовити, на пні. Щораз більше ремісників, тих що збідніли і не мали свого матеріялу і капіталу, ставали на службу до таких капіталістів, а самі з вільних майстрів робилися т. зв. „халупниками“.

Халупництво це була перша форма новітнього капіталістичного виробництва. Але на тім не стало. Вже в кінці 15-го, а особливо в 17-тім століттю почали появлятися т. зв. **мануфактури**, це є **великі варстати**, де працювало по кількадесять або кількасот майстрів і робітників. Засновували такі майстерні спершу князі й королі для потреб своїх дворів і війська, але скоро стали до того діла братися і приватні підприємці з більшим капіталом. **Це ще не були фабрики, бо не було тут машин**, а праця робилася ручно, але не були то вже й старі ремісничі варстати, бо **праця тут вже була поділена**. Не кожний робітник робив те саме що другий а тому й праця йшла скорше й ліпше.

В таких майстернях заставляли робити крім кількох фахових майстрів, ще всю ту бідноту, що валялася в місті без праці. В державних мануфактурах ставили за варстат арештантів та різних бездомних волоцюг, бо, як казав французький письменник Монкретен, „краще посадити злочинців за станок, як годувати їх по тюрмах або ставити тисячі шибениць та коліс для тортур...“ Кардинал Рішеліє говорив: „Народ це мул, який псується від неробства“ — отже треба його заставити до примусової праці. В Росії саджали за роботу у мануфактурах Петра Великого — селян-кріпаків. Приватні підприємці старалися робити те саме, а як не могли і мусіли якось оплачувати робітників, то робили це з великою кривдою для них.

Годували робітників картоплею та вівсяним хлібом. Жили у хлівах, спали по черзі по кілька душ на ліжку, так, що ніколи не охолоджувалося місце. В одній кімнаті містилося до 15 осіб, старі й молоді, жінки і чоловіки. Платню нормували суди, але вона була така мізерна, щоби ледво жити.

Тому мало було оочих йти добровільно на роботу в мануфактурі і, тому капіталісти того часу косим оком дивилися на шляхтичів-февдалів, бо ті мали ще у многих краях безплатних робітників-мужиків.

Промисловці думали: **робітник бувби ще танший, якби скасувати кріпацтво!** Тому перші капіталістичні промисловці від 17. століття починають критикувати кріпацтво, там де воно ще існувало. Появляються з рядів мішанства письменники й моралісти, які вже з ідейних причин осуджують неволю і домагаються звільнення кріпаків.

Як про феудалізм ми казали, що він траплявся вже в старині, то таке саме приходиться нам сказати й про міста, ремесла та грошевий капіталізм. І ті форми життя мали свій праобраз в давній старині Єгипту. Вавилону а потім Греції й Риму. Старинний Вавилон в часі коло 2000 літ перед Христом був величезним містом, що розтягалось на яких 500 квадратових кілометрів. Це було місто ремісників, купців і хліборобів. Величаві будівлі окрашували його вулиці, прегарні мости лучили оба береги Евфрату; був теж тунель під рікою для вигоди проїзжих. Були тут банки, себто міняйли грошей, були великі склади товарів. І Вавилон і єгипетські міста були вечорами освітлені, здається навіть нафтою. Було своє торговельне право, були торговельні суди і були установлені норми кілько вільно брати процентів. Греки, особливо Атенці, а потім Фенікійці і Картагінці, а далеко пізніше Араби виробилися у спеціалістів купців. Для торгівлі удержували великі торговельні фльоти і мали докладно обдуману систему мір і ваг.

Також великі майстерні з десятками ремісників бували вже в старині. У Греків в кінці пелопонезької війни були приватні і державні варстати по 120 робітників. Теж саме було в Римі. Правда — робітники по тих варстатах були побільшости раби-невільники. Але ж бо і в мануфактурах з початку була праця примусова.

Грошевий капіталізм.

Міщансько-ремісничий устрій поволи став копати сам під собою гріб тим, що на склоні свого віку давав нагоду многим одиницям збогачуватися над міру а тисячі людей стримував від праці. Цехи довго боролися проти збогачування одиниць. Вони виступали проти надмірних зисків членів, старалися щоби була захована середня заможність. Але вони не могли багато вдіяти. До того прийд-

шло ще те, що в промисл почали мішатися купці-гуртівники. Купці були першими більшими промисловцями а також банкирами в Італії, Голяндії і других торговельних осередках. **Грiш** робився щораз частішим явищем, за грошем була щораз більша погоня. Особливо від часу відкриття Америки, коли Еспанці й Португальці стали перевозити звідси більше золота й срібла — грiш зробився вже щоденним явищем. Від господарки натуральної переходить до господарки грошевої наперед **місто**.

Цю добу в історії господарства зовемо добою **грошевого капіталізму**. (Пізніше, по винаході парової машини, почалася нова доба, промислового капіталізму, яка триває до нині). В тій добі, від 16. століття, почали появлятися **банки**.

Перші банки то були підприємства, які допомагали купцям розраховуватися між собою, коли кожен мав гроші іншої держави. Це були огже купці—мінйали, що мінjali талари на дукати то-що. Пізніше вони почали займатися кредитом і перевозом грошей з одного краю у другий. Коли купець не хотів брати з собою в дорогу багато грошей зі страху перед нападом, то йшов до банкира і складав у нього певну суму грошей. Банкир писав йому на це посвідку і давав лист до знайомого другого банкира в тім краю, куди мав їхати купець. Приміром такий лист: „Виплатіть Іванові Мольнарові квоту сто таларів левантинських на мій рахунок. Таку квоту Іван Мольнар зложив у мене”.

З таких писем почалися перші **векслі**. Банкирі оселялися тільки у відомих торговельних містах, як Венеція, Генуя, Остенда, Гамбург то-що.

За приватники банками стали появлятися і публичні себто державні (про це буде мова далі).

Важною подією в розвитку грошевого капіталізму було заведення **бірж**, а відтак **акційних спілок**. Перші біржі появилися в Голяндії; були це зібрання купців в означенім часі й місці для купна і продажі товарів, валют, векслів то-що. Біржі сильно улекшували купцям зноситися між собою в справах торгівлі і кредиту. Акційні спіл-

ки знову це були купецькі товариства, де кожний член ручив тільки своєю пайкою (акцією). Хто купив уділ (акцію), той мав право на зиск з підприємства і діставав один голос від кожного уділу на загальних зборах спілки. Така форма спілок давала змогу громадити великі капітали для ведення таких великих підприємств, що переходили сили одиниць.

Перші акційні спілки займалися веденням банків (прим. Банк Англії) або заграничної торгівлі. Такі завдання мала прим. славна голандська спілка „Східно—Індійська компанія“, що вела торгівлю з далекою Азією. Французи заснували й собі „Західно—Індійську компанію“ для торгівлі з Америкою. Великі зиски, які давали акційні спілки, викликали попит за акціями (уділами) тих спілок. Публіка тисячами виступала перед конторами спілок, коли проголошено підписку і продаж акцій. За акцію вартости 100 франків компанії Лова платили 1000 а то й 1600 франків! Появилися громади спекулянтів, які жили з того, що купували дешевше, а продавали дорожче акції. Появилися теж сміливі авантюристи, які засновували акційні компанії і проголошували продаж акцій — на те тільки, щоби вимантити від легковірних людей гріш, а відтак проголосити банкруцтво спілки. Величезну шкоду вдіяло Франції банкруцтво акційної спілки згаданого Лова, який натягнув публіку і державу на 3 мільярди франків. — В наслідок таких злочинств державні уряди взяли під контролю саме заснування і господарку акційних спілок.

Але це не спинило розгону грошевого капіталізму.

В своїм розвитку грошевий капіталізм мусів знищити ще одну важну запову. Через цілі середні віки властиво правно і церковно **було заборонено побирати відсотки** (проценти) від позиченого капіталу. Середні віки, як вже знаємо, були оперті на шляхті і ремісництві; ані одні ані другі не жили з процентів і ненавиділи тих, хто трудився позичанням грошей (позичали гроші найбільше Жиди, бо до них не відносилася заборона побирати при позичках проценти). Але теорія теорією, а в практиці хто брав позичку, той мусів за те платити. Народжуючийся грошевий капіталізм добивався щораз голосніше, щоби змінити або зне-

сти заборону відсотків. Вже в часі релігійної реформації деякі реформатори з кругів міщанства дозволяли брати проценти. Найскорше дозволено процент законно в тих краях, що випередили всі інші торговельно: в Англії і в Голляндії. Сталось це в р. 1545. Урядово дозволено побирати 10 від ста за рік. В Голляндії дозвіл прийшов 1640 р. на 5 від ста. В дійсности однак брали і 20 і 30%. **Явний дозвіл відсотків—дебула велика подія в історії. Він означав повну перемогу ідеології капіталізму над середновічними думками про середній трудовий заробіток, про заробіток не з капіталу, а з праці рук.**

Наставали нові часи, які мали принести з одної сторони дуже багато доброго — високу науку, освіту і цивілізацію — але з другого боку також багато нового визиску і людської кривди. Дотепер була ідеалом земля (для шляхтича), а варстат (для ремісника). Від тепер мав стати богом летучий гріш (хочби й паперовий) а панувати мав той, хто мав того гроша як найбільше.

Бунт проти фєвдалізму і цехів.

Грошевий капіталізм вперто підкопував старий середновічний лад, а властиво аж два лади, що існували поруч себе, як два соперники: лад фєвдалізму і міщансько-цеховий устрій. **Проти примусових норм цехів і проти неволі фєвдалізму молодий капіталізм кидав дуже привабне і заохочуюче гасло: вільности і свободи.** Про цехи говорилося, що вони гальмують ширший розвиток краєвого промислу, бо не допускають нових людей до праці, ані не дозволяють закладати більших варстатів. Цехи — це таке ярмо для міської людини, як панщина для селянина. Капіталізм у тій агітації мав за собою сотки безробітних по містах, які

прагнули заробітку, хочби як наємні робітники, або халупники.

Проти февдалізму капіталізм підносив заміт, що він утискає вільну людину, що дає всякі привілеї не людям праці і заслуги, а людям вищого роду, хочби це були нездари і лінтяї. Люди родяться рівними і вільними — ось як говорили речники нового, вільно-капіталістичного ладу. Нехай кожний береться до такого ремесла, хліборобства чи торгівлі, до якого його душа тягне — чому ставити якись обмеження людській ініціативі? Що хто заробить — те його; нездара нехай гине під плотом. **Держава (королівські уряди) і цехи нехай не мішаються до того, з чого хто і як хоче жити.** Оставте людей їх власному розумові—а все буде гаразд — ось які були засади нової **ліберальної** (свободолюбної) **економічної науки**, яку видвигали тоді речники нової капіталістичної кляси.

З того цікавого і буйного руху почала формуватися новітня економічна і політична ідеологія демократизму і лібералістичного капіталізму. Про них ще буде говоритися далі.

Доба меркантилізму.

Між добою февдалізму і новітньої демократії Європа переживала в політиці добу абсолютної монархії або **монаршого самодержавія**. Найскорше вступили на цю дорогу Англія і Франція, пізніше Прусія, Австрія, Росія і другі. В деяких краях ця доба принесла навіть поступ в освіті і державній організації і тому її названо там добою „**освітнього абсолютизму**“. Найвизначнішими фігурами доби абсолютизму були королі: у Франції Людвіки, у Прусії Фридрики, в Австрії Карло VI., Марія Тереса, Йосиф II., в Росії Петро I. і Катерина II. (Одна Польща не мала своїх абсолютних монархів).

Політично роля цих монархів полягала в тім, що вони всділи приборкати свавільну і анархічну шляхту (бояр), яка розтягала державу на куски. Вони зціпили зцентралізовані держави (**більше-менше в національних межах**). Доба абсолютизму відзначилася теж своєрідно в історії господарства. Річ в тім, що майже всі ті монархи сильно підпирали у своїх краях **розвій торгівлі і промислу**. Відомо, як Петро I. звозив до Росії всяких майстрів та механіків, будував кораблі і місто Петербург з пристанею, щоби мати ближчий зв'язок морським путем з Європою. В тім він тільки наслідував володарів Пруссії та Франції. Ті володарі удержували численні двори і для потреб самих тих дворів утримували всякого роду майстерні і варстати, цілком на взір колишніх римських аристократів. До того приходили ще **потреби війська**. Абсолютні монархи оперли свою владу на постійній наємній армії, не здаючись на давніші завадіяцькі шляхотські ополчення. Військо вимагало умундування і озброєння. Для тих потреб королі або самі своїм коштом засновували мануфактурні варстати сукна, шкір, зброї іт.д., або підпирали заснування приватних таких підприємств, коштом купців-капіталістів.

Багато промислів вела монопольно сама держава.

Нам Українцям цікаво буде знати, яким способом повстала перша в Україні фабрика. Це була ткацька мануфактура у с. Глушкові путивлівського повіту, заснована в 1719 р. Українцем Іваном Дубровським. У цій мануфактурі працювало „всяких майстрів понад 500 осіб” — а вироблені сукна продавалися військовій управі для її потреб. Яка була тверда рука уряду над такими підприємствами, бачимо з того, що самого Дубровського арештували і його фабрику skonфіскували в користь скарбу 1726 року. Зроблено це тільки за те, що Дубровський, подаючи оферту на доставу сукна, написав, що може доставляти сукна на мундури на 13 полків війська, а по правді не мав надії стільки виробити!

Підпираючи „твердою рукою“ промисл, абсолютні уряди дбали спеціально про те, **щоби з краю**

як найбільше вивозити товарів, а як найбільше привозити з чужини грошей. Таку господарську політику названо **меркантилізмом**. В добу меркантилізму почали заводити приграничні **охоронні мита**, які мали на меті не допускати до краю таких товарів, які можна було виробляти тут своїми руками. Краєва продукція мала „протекцію“ перед заграничною. Перша вступила на той шлях **Англія** (це цікаве, бо пізніше, у 19. столітті Англія відступила від митного протекціонізму!). За нею пішла Франція і Прусія. Приміром вже в 1581 р. Прусія заборонила вживати закордонні сукна.

Найбільше відомим меркантилістом був французький міністер **Кольбер**, який ціле життя працював для того, щоби піднести французьку заграничну торгівлю і промисл. Другий великий меркантиліст, це був пруський король **Фридрих Великий**. Він говорив таке про напрямні своєї діяльності в одному листі:

„Ви знаєте мою державу. Грунт пісковий і сухий, дуже мало родить хліба. Скотина малоросла, худа і нечисельна, доводиться її добувати з Польщі. Колиб я дозволив своїм підданам довозити чужоземні промислові вироби: оливу, цукор коріння, каву і т. д., то вони швидко витратилиб всі гроші одержані за шерсть, тканину і дерево, наші єдині предмети вивозу. Я забороню довіз, на скільки можу, бо це єдиний засіб примусити моїх підданих виробляти самостійно те, чого вони не можуть одержати... Я даю привілеї, монополі і патенти, я дав багато позик підприємствам, більше міліона талярів, не рахуючи звільнення від акцизів... Нахай народ кричить з приводу заборон — не булоб контрабанди. Мій народ повинен працювати і зробивсяби ленивим, якби промисловість не мала додаткового збуту.“

Організуючи з уряду промисл і торгівлю, меркантилісти стрінулися з потребою наладнати справу **монети і кредиту**. Заводили одностайний гріш для кожної держави, касуючи різні провінціональні монети, означували докладно скількість срібла чи золота в урядовій монеті. Виникла потреба засну-

вати також **державні банки**. Правда, перші державні банки мали завдання вести різні дохідні інтереси, прим. торгівлю з кольоніями то-що. Такі завдання мали перші державні банки: венеціанський 1619 р., голяндський 1600 р., гамбурський, шведський, англійський, заснований 1644 р. **Але скоро ті банки сталися осередками цілого грошевого руху своєї країни.**

З початком 18. століття стався ще один дуже важний факт: деякі державні банки починають так мовити „робити гроші“, себто випускати **паперові банкноти**. Як це робилося — не тут місце вияснювати, досить, що від кінця 18. століття в Європі крім металевих монет почали кружляти ще паперові заступники гроша. Їх приймали замість монети в тім довірю, що банк на кожну вимогу виплатить за папір правдиву металеву монету. (Як знаємо — нині паперовий гріш це майже всюди одинока валюта).

Держава мусіла тепер добре уважати на банки, щоби не було надужить у випуску паперового гроша.

Промислова революція (18 і 19 століття).

Від 16 і 17-го століття пішло по всій Європі надзвичайне захоплення торгівлею і промислом (доба меркантилізму). Торговельні і промислові підприємства росли як на дріжджах і несли великі доходи тому, що населення спішно переходило від натуральної господарки до обмінної і грошевої. Володарі споглядали зависно на збогачення такої Голляндії, яка була тоді головним купцем, перевізником, промисловцем і банкиром Європи та старалися її наслідувати. Притім найбільше думалося про розвиток заграничної **торгівлі з кольоніями** своїми і чужими, бо звідтіль плило найбільше зо-

лота і срібла. Кількістю посіданого дорогого металю тоді ще мірили заможність країни. Мало вивозити дорогого металю, а багато привозити — такий був ідеал краювої господарки.

На розвиток і значіння хліборобства в добі меркантилізму не зверталось досить уваги.

Правда, в початку 18-го століття появилася у Франції ціла поважна група економістів, яка бачучи за велике захоплення промислом і торгівлею, брала в оборону хліборобство, а опрокидувала торгівлю й промисл. (Ці економісти назвали свій напрям **фізіократизмом**). Але поглядів тих людей не поділила більшість державних мужів. Вони повели Західну Європу по лінії чимраз буйнішого розвивання торговельного життя й промислової продукції!

Допомогла цьому та обставина, що від 16-го століття йшов новий рух у розвитку людського знання. Як знаємо, гуманізм і реформація штовхнули людську думку на шляхи вільного досліду всіх правд, без огляду на церковні догми. Розвиток астрономічних і фізикальних наук улєкшив дорогу до нових і то переломових **технічних винаходів**.

З тих технічних винаходів на перше місце вибилися: **винахід механічної прядільної машини**, винахід **механічного ткацького станка**, винайдення способу використання **камінного вугля** до витоплювання заліза і нарешті винахід **парової машини**, як корони тих всіх винаходів. Всі ті винаходи зроблено в Англії і Франції у другій половині 18. століття, а до них прилучилося відкриття **електричної сили** та її примінення у 19. столітті.

Черга тих славних винаходів була слідуєча:

1733 року ткач сукна Джон Кей, роздумуючи над тим, якби прискішити ткання, придумав автоматичне ткацьке човенце, яке давало змогу виробляти сукно ширше як досі.

1738 року Джон Уайт (Wyatt) до спілки з другим майстром видавав прядільну машину.

Обидва винахідці вмерли в нужді, бо за їх життя ніхто не хотів застосувати їх винаходу в практиці. (В нужді на чужині в мер також Кей). Аж у 32 роки підхопили ідею прядільної машини нові люди і зуміли ввести її в життя. 1780 року було в Англії вже понад 20 тисяч прядільних станків. Прядення бавовни ішло так живо, що ткацькі варстати не здужували виробити усіх випрядених ниток. Треба було придумати кращу машину для ткачки, якаб ще прискорила ткачню. І всправді Кромптон, а потім Картрайт придумали механічну ткальну машину.

Усі ті машини мали або водний або таки людський погін, і хоч вони вже сильно здешевлювали виробництво, то все таки людська думка не спочивала. Хотілося придумати ще кращий погін від водного. Ця думка здійснилася тоді, як після довголітніх випробувань почали загально вживати в промислі парової машини, тої цариці новітніх машин.

Гидумав парову машину знову Англієць інженер, Джеймс Уатт (Watt). Наука фізики з одної сторони наводила вже з давна людей на думку, що у водній парі є величезна сила пружности, наче у здорового коня і треба тільки придумати спосіб, якби цю дику силу загнзудати і поставити на службу людині. Уже перед Уаттом були спроби що до вживання сили водної пари. Уатт поліпшив ці взірці і 1769 року одна фабрика почала виробляти парові машини його будови. Вони почали дуже скоро ширитися у всіх галузях промислу і парова машина стала порушувати перші прядільні ткацькі станки, а згодом почали її вживати для перевозу річей і осіб, як паровоза (льокомотиви). Нова машина, ухаюча вогнем, димом і парою будила загальне зачудовання, а в декого забобонний страх.

В р. 1825 пущено в Англії в рух першу льокомотиву (залізницю). В часі від 1825 — 1833 року відкрито властивости електричної сили. 1833 року почали вживати електричної сили для телеграфування. (Пізніше Італієць Марконі винайшов спосіб телеграфування без дроту). 1877 року винайдено телефон і в тім же часі почали вживати електричної сили для освітлювання домів і вулиць. Не довго вже чекалося і винайдено електричну машину (динамо-машину), яка могла порушувати робочі машини і заступити парові або ще давніші водні двигуни.

Далі прийшли в кінці 19-го століття такі важніші винаходи: фотографії, штучних погноїв для ріллі, бензинового мотору і автомобіля, баллона, врешті в 20 столітті літака, радіо і т. д.

Також у **промислі металів** зайшла у тім часі важна зміна. До 18. століття до **витоплювання заліза** вживали дерева. В Англії дійшло вже було до того, що майже повирубували ліси в тих сторонах, де була залізна руда і були важкі турботи, що буде далі з державою, звідки вона братиме залізо, коли не буде чим його далі витоплювати. Дослідам Доднея, Дербі і Джона Робека вдалося **найти свосіб витоплювання чистого заліза на коксі з камінного вугля.** Очевидно, без поступу науки хемії ці винаходи не булиби можливі.

Не можна собі нині навіть добре уявити, які переміни в житті прийшли через ті всі технічні винаходи. **Машина працювала в десятеро скорше а часто й лінше, як ручний варстат.** Через заведення прядільної машини продуктивність людської праці збільшилася в десятеро. Відповідно до того дешевшали кошти виробу. **Але що це значило для робітника?** Це значило, що там, де досі стояло коло станка 10 робітників, тепер міг стояти тільки оден. Не даром вже першого винахідника Кея так зненавиділи його товариші праці, робітники, що він мусів геть втікати. Не дурно то велику фабрику Картрайта і Грімшов 1791 року спалили робітники. І взагалі ще пару десятків літ вибухали **розрухи і бунти робітництва та ремісників проти машин і фабрик** — бо дійсно машини перебирали на себе чимало людської роботи.

Та з другої сторони через здешевлення машинових виробів поширювала ся промислова **продукція на збут і вивіз.** Не даром Англія в початку 19-го століття могла відкинути всякі мита і проголосити себе державою вільної торгівлі. Ма-

ючи дешевий продукт машинового виробу, Англія могла засипувати ним всі інші краї; зате вона довозила зі заграниччя дешевий хліб для своїх робітників. Занехуючи хліборобство, Англія ставала на шлях чистого упромисловлення (індустріялізації). Англійський промисл, опершись на машині і фабрики, почав рости в неймовірний спосіб. В 1780 році довезено до Англії бавовни для фабрик за 5 мільйонів фунтів штерлінгів, а в 1785 р. вже за 18 мільйонів, бо так зросло бавовняне виробництво. Місто Манчестер (осідок ткацького промислу) мало в 1790 р. 50 тисяч мешканців, а в 11 літ потім вже 95 тисяч. Давніше за 200 літ від 1571 р. до 1781 населення промислових міст зросло всього на 6%, а за 10 літ 1781 до 1791 зросло на 9%, отже більше, як перед тим за 200 років.

За фабриками появилися залізниці (винайдено в р. 1825), що опоясали залізними обручами шинами цілу земну кулю. Прийшли великани **кораблі** — **пароходи**, що вже не мусіли місяцями вижидати прихильного вітру, заки рушили в дорогу (винахід парохода 1777 р.).

Яку перемену в способах перевозу принесла сама залізниця! Ще недавно перед тим в Англії вважали, що перебути за оден день 20 кільометрів дороги, це дуже велика скорість! Коли 1669 року університет в Оксфорді завів постійний рух кінного диліжансу до Лондону і цей диліжанс перебував цю дорогу за 1 день (60 кільометрів), то та новість розворушила ціле громадянство більше, як в 1931 році перелет Ліндберга літаком з Америки до Європи! Появилася різка критика такої скорості, вказували на всі шкоди від неї: що мовляв, упаде годівля коней, втратять торгівці сідел і остріг, бо ніхто не буде вже їздити верхом до Лондону. Будуть мати страти придорожні шинки і т. д.

А що діялося серед обивательства, як заведено парову залізницю, які страхіття і яке каліцтво пророкували усім, хто буде їхати цією „чортопхайкою“ — про це оповідають ще нині у нас старі люди. — Але машина впихалася всюди і скрізь появлялися фабрики та робили революцію. Століття 19 і 20-те слушно названо століттям пари і електрики.

Героєм тих всіх історичних перемін була **європейська біла раса**. Вона вміла ці свої перемоги використати для господарського опанування інших країн (бо військово і політично Європейці опанували Америку, Африку, більшість Азії і Австралію вже перед своєю промисловою революцією). Те, що встоялося ще перед силою зброї, мало не встоятися перед напором дешевого заліза, матерій, всяких машин і приладів, скла, порцеляни, обуви і так далі. Почалася доба шаленої індустріалізації та господарського завойовництва (імперіялізму), в чому одна європейська держава мала випереджувати другу.

Машинізація виробництва і транспорту перемінила протягом 19. століття цілий зовнішній вигляд Європи. Промислові краї Європи, заливаючи дешевим фабричним крамом цілий світ, стали якби центральною фабрикою світа. Хоч з початку справді здавалося, що машина позбавить хліба людей, то згодом сталося навпаки; для розвиваючогося промислу було потрібно щораз то нових і нових тисячів робочих рук. (Очевидно — до якогось часу).

Рівночасно йшов могутній рух **в політиці і в культурній ділянці**, опертий на кличах свободи і рівности (**демократії**). Вільний від панщини громадянин став горнутися до освіти і добиватися співголосу в управлінні державою. Народом був вже не сам тільки шляхотський і духовний стан, а все населення, отже і „третій“ стан міщанства,

і „четвертий“ — робітників та мужиків. Їм призначено теж право на освіту і кусок хліба та якусь охорону в разі нужди і безробіття. Почався сильний рух за загальним навчанням, примусовим і безплатним, всіх дітей. Звернено увагу на здоровельні відносини, які досі були в жахливому стані, через що панували постійні пошесті й зарази. Смертність сильно зменшилася, а народження почали зростати. По великих наполеонських війнах наступили в Європі десятиліття зглядного супокою і це все разом сприяло величезному **ростові населення в Європі**. Найкраще про це говорять цифри: За 500 літ від 1350 до 1820 населення Європи подвоїлося; зі 100 мільйонів виросло до 200 мільйонів душ. Але в 19 столітті подвоїлося число населення всього за 80 літ! В 1900 р. було в Європі вже 400 мільйонів. За тих 80 літ прибуло в Європі стільки душ населення, кільки за всі попередні сотні й тисячі літ.

Дехто приписує все це — капіталістичній системі господарства. Це питання не таке просте. Певна річ, не можна відмовити капіталістичним промисловцям і торговцям, що вони запопадливо трудилися біля будови фабрик, кораблів, залізниць і т. д. та що без них не булоби такого скорого росту цивілізації. Але ніде правди діти — вони робили це все не для якоїсь вищої суспільної ідеї, а просто для зисків, для того, що промисл і торговля їм поплачувалися. Що так воно було справді, це видно з того, як вони обходилися зі своїми робітниками і службовцями. Особливо **перші десятиліття капіталістичного промислу це був час нечуваного визиску робітників, між якими було чимало дітей і жінодтва. Денна праця тревала 17 і більше годин, в страшних умовах, в задусі, в вохкості і бруді. Коли отже мимо того був деякий соціальний поступ, то з інших причин — через зріст освіти серед самого робітництва та його власну самоорганізацію і самооборону.**

Коли би хто питався, як в коротких словах означити основну **суть господарки капіталізму**, то відповідь мусілаб бути така:

1. Капіталізм продукує не на готове замовлення, а **на запас для ринку**;

2. Капіталізм послугується вільними **наємними** працівниками (робітниками і урядовцями);

3. Капіталізм має за ціль не інтерес населення, а **зиск на власний капітал** і не знає границь в погоні за тим зиском. Капіталізм перекидає свої капітали в ту ділянку, де сподівається найбільшого зиску.

Закінчуючи цей огляд розвитку господарських форм, мусимо ще згадати про ті два ступні розвитку, який перебув капіталізм за 19-те століття. Це є: 1) ліберальний капіталізм, 2) доба картелів і трестів.

Ліберальний капіталізм.

Ми вже говорили, які кличі видвигала молода капіталістична верства, міщанська торговельна і промислова буржуазія. Це були кличі господарської свободи. Кожний повинен мати волю займатися чим хотів. Ані феодал, ані цех, ані король (держава) не мають нікому нічого приписувати, з якого матеріялу, по якій формі і за яку ціну що робити. Ніяких концесій чи привілеїв, ніякого меркантилізму. „**Оставьте все йти своїм шляхом, а все піде найкраще**“. Нехай буде вільно кожному, навіть чужинцеві, конкурувати з ким хоче (засада вільної конкуренції). На тім вийде добре ціле суспільство, бо виграє конкуренцію той, що буде давати товар дешевий і добрий. А хто не зможе видержати такої конкуренції, той мусить уступити місце ліпшому. Треба скасувати державні монополії.

Не можна заперечити, що в цих гаслах було

богато слухності, а навіть притягаючої сили. Особливо клич загальної свободи одушевляв широкі маси. Свободи бажало селянство, купецтво, і взагалі міщанство. Як знаємо, ці **ліберальні** (від латинського слова *liber*—свобідний) кличі привели до революції: голяндської, англійської, американської, французької, а вже у 19. столітті відбулися подібні ліберальні переміни в Німеччині і Австрії (1848 року), та нарешті в Росії, Туреччині, Персії, Китаю та інших відсталих країнах.

Лібералізм переміг. Політично це виявлялося в тім, що замість абсолютної монархії запроваджено **постепенно** демократичні (народоправні) державні порядки. Очевидно, до першого голосу доходили всюди ті, що голосили кличі свободи і рівності — представники ліберального міщанства, народжуючогося капіталізму. Маса селян і робітництва теж їх підпирала, вірючи в те, що рівність і свобода буде для всіх.

На руїнах старого февдально-цехового устрою будувався новий лад, де сила, гроші і впливи мали належати тому, хто був спритніший, рухливіший, багатший (а не як давніше тому, хто з вищого шляхотського роду). Заведено нове право і закони, оперті на охороні кожного купця і промисловця чи він був в цеху, чи ні. Право було оперте на охороні окремої, приватної власности, на взір римського права. Буржуазія вимагала: певности для власности і певности торговельних договорів. Побудувавши такий правний лад, вона почувала себе забезпеченою в своїх господарських інтересах.

Ціле майже 19. століття це є доба закріплення капіталістичної торгівлі, банківництва і промислу, з початку довгий час у ліберальній формі вільної конкуренції. В тім часі капіталізм використав буйно нові винаходи (пари і електрики) і побудував в Європі великий фабричний промисл,

спершу в Англії, а від половини 19-го століття також в Німеччині та деяких других державах.

Вільна конкуренція справді знижувала довгий час ціни промислових виробів і з того боку молодий промисловий капіталізм був чинником поступу.

Даючи дешеві ціни — капіталістичні фабриканти рішили збогачуватися іншим способом: через **визиск робітника**. І дійсно — доля робітників у перших мануфактурах і фабриках була жахлива і то навіть в Англії. Нещасні жертви того нового господарського ладу жили пів-людським життям: доводжені до розпуки голодом, холодом і хворобами нераз підносилися до **крававих бунтів** (в Англії бунт чертистів, в Німеччині в 40-вих роках бунт ткачів, описаний в драмі Гавптмана „Ткачі“). **Взагалі перші кроки промислового капіталізму у всіх краях значилися кровю і потом робітництва**. У нас їх описали так живо і трагічно Іван Франко у „Бориславських оповіданнях“ та С. Ковалів.

На українських землях доба грошевого капіталізму не відбилася так виразно, як на Заході. Перешкодою в тому була бурхлива історія українського народу та політична підлеглість України. Постійний стан війни від татарського лихоліття спинював розвій торгівлі. Одна тільки Галичина зі своїм осідком Львовом в 15. і 16. століттю мала оживлену торгівлю, лежачи на торговій дорозі від Чорного моря до Північного. Капіталістичний промисл почав появлятися на Україні шойно в кінці 19-го століття, коли урухомлено копальні нафти в Галичині, а вугля, заліза і цукрові фабрики на Великій Україні. Від початку 20-го століття розвиток промислу на Вел. Україні пішов вже буйним темпом — але не у всіх ділянках. (Приміром ткацького фабричного (текстильного) промислу українські землі не мають і досі).

Капіталізм організується. Доба картелів.

Навіть противники капіталістичної системи признають, що промисловий капіталізм у своїй першій (ліберальній) формі подешевлював ціни товарів. Це було наслідком вільної конкуренції між підприємцями. Але по пару десятках літ бачимо вже зміну. Вже при кінці 19-ого століття **замість конкурентної боротьби між фабрикантами почалися змови і порозуміння щодо того, аби не знижувати більше цін товарів.** В Америці і в Європі, наперед у Німеччині, почали ходити вісті про те, що підприємці засновують різні порозуміння. Їх звали різно: **картелі, трести, синдикати,** то-що. Члени картелю, приміром залізного, або картелю вугля умовлялися між собою продавати тільки по тих цінах, які означить картельна управа. Далі почали узгоджувати між собою також інші умовини продажі. Щоби не допустити до знижки цін, картелі часом застановляють деякі фабрики, а їх власникам платять відшкодування за те, що фабрика стоїть. Картелі втягають до себе всі підприємства даної галузі, а це тому, щоби ніхто не був поза картелем і не продавав на догідніших умовах. Хто не хоче пристати до картелю, того нищать всіма доступними способами.

Картелі опанували протягом останніх 50 літ передовсім всі сирівці: залізо, вугіль, нафту, цинк, мідь, потім такі важні вироби, як цукор, папір, прядиво і тканини і т. д. **Картелі доводять до фактичного монополю в цих ділянках, так, що ціле громадянство є віддане на їх ласку і неласку.**

Картелі мають такий великий вплив на нинішнє господарство, як мали цехи у середовіччі, а може навіть значно більший. Тому слушно називають нинішню добу добою монополів (картельних і державних).

Безоглядна господарська диктатура картелів, трестів і синдикатів викликає загальне негодування в усіх верствах працюючого населення, так, що навіть державні органи приневолені виступати проти картелів.

Проти влади картелів. підносяться різні течії; одні хочуть передати ведення великих промислових підприємств державі, інші кооперативам, ще інші самим робітникам. Проти капіталізму виступають сьогодні найбільше **соціалізм і кооператизм**, але критикують ту систему також інші течії, як прим. **аграризм, християнсько-суспільна течія** і т. д.

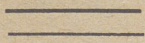
Одно є певне, що розвиток не стане на капіталізм і покотиться далі. „Все пливе“, як сказано на початку цієї книжки і зміниться також капіталістичний лад.

Не треба однак думати, що попри капіталістичні підприємства нині не існують інші.. Навіть нині, в часах найвищого розвитку капіталізму, не все є капіталістичне. Існують ще **дрібні ремісники, дрібні купці** та мільони **дрібних селянських господарств**. Існують **кооперативи**, відтак підприємства громад і держав, які не є приватно-капіталістичними установами.

Попри капіталістичні підприємства і серед капіталістичного оточення виростають вже нині зародки нових господарських порядків.

Людство в своїм поході до освіти і поступу не може помиритися з тим, щоби всі поліпшення і винаходи, які придумує людський ум, доводили тільки до збогачування одиниць, або до загострювання воєн між народами. **Здобутки техніки повинні вести до поліпшування людського життя.**

В тім лежить також завдання економічної науки, щоби показувати дороги, якими треба йти до **направи того збірного життя.**

Контрольні питання:

По докладнім прочитанні книжки дайте відповідь на такі питання:

1. Що значить слово „економія“? Що значить „суспільна економія“?
2. Що то є господарство натуральне?
3. Що то є індустріальне господарство і де воно найбільше розвинулося?
4. Як виглядало господарство за доби родового комунізму?
5. До чого вживали давніше невольників?
6. Як прийшло від невольництва до кріпацтва?
7. Коли почався февдальний лад на Заході а коли на Сході Європи і коли занепав?
9. Які були причини занепаду февдалізму?
10. Як прийшло до того, що міста визволилися з під панської (февдальної) зверхности?
11. Що таке цехи і які були їх права?
12. Звідки бралася опозиція проти февдалізму і цехів?
13. Коли і як почався грошевий капіталізм?
14. Що це був меркантилізм?
15. Що це була промислова революція, які були її причини і які наслідки?
16. Яка є основна суть промислового капіталізму?
17. Які ключі видвигнув ліберальний капіталізм?
18. Що це значить вільна конкуренція?
19. Коли і як прийшло до появи картелів?
20. Які є нині противники капіталістичної системи і чого вони хочуть?

2673/34

КНИЖКА Самоосвіти

- це учитель в кожній хаті!
- це реферат для освітнього діяча!
- це помічний підручник для школярів!

**Передплата за 12 книжок на 1934 рік
всього 3·50 зол.**

Що місячно дістає передплатник одну книжку

Досі появилися 48 книжок з усіх наук:

з історії світової та України, з науки про землю, про планети і сонце, з науки про звірята та людину, людське тіло, полове життя, з науки хемії та фізики, з науки про економію.

Хто прочитає всі книжки Самоосвіти, то все одно, якби скінчив народній університет.

Хто купить **безпосередно** в „Самоосвіті“ оден річник книжок, той платить 4 зол.

Хто купить 2 річники—(24 книжок) 7·50 „

Хто купить 3 річники—(36 книжок) 10 „

Хто купить 4 річники—(48 книжок) 12 „

Хто пришле гроші на 4 річники і передплату на 1934 рік разом 15·50 зол., той дістане ще як додаткову дарову нагороду цікаву книжку вартости 4 зол.

Гроші слати чеком 500.872

На чеку зазначити, на що є гроші призначені.

Львів, Міцкевича 7., „Самоосвіта“

2 0 MARZ 1934

2643
34

Почтове зложено гуртом. Pocztaowa opłata zapł. gószaltem.

Найкраща забава на довгі зимові вечери — це книжка з цікавими оповіданнями!

Такі книжки вийшли п. н.

Найкращі Оповідання

Таких книжок вийшло 10, ціна одної книжки

35 сот.

1. Страх в лісах Індії, 2. Огонь вмер!
3. Між чорними людьми в Африці, 4. Давні люди і звірі, 5. Українець на тім світі,
6. Борці за волю, 7. Козацька дитина,
8. Панцирний поїзд „Стрілець“, 9. Козацька любов — історична драма. 10. Подорож у Сибір (цікаві пригоди).

Гроші слати на чекове конто 500.872 з допискою „Найкращі оповідання“.

Хто купує всі 10 книжок разом безпосередно у „Самоосвіті“, той платить лише 2-50 зол. разом з пересилкою.

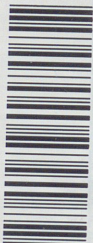
Всі книжки з красними образками!

Адреса: **ЛьВІВ, Міцкевича 7, „Самоосвіта“**

Редагує колеґія: Др. К. Коберський, Інж. І. Лучишин, Др. М. Стахів, проф. Е. Яворовський. — Реклямації недержаних книжок слати на адресу: Адміністр. „Самоосвіти“, Львів, Міцкевича 7.

З друкарні Ю. Яськова і Ски. — Львів, Хорущина 23.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001017840543